

УДК 94 + 908

Надія Гончаренко

### Уявлення про національну культурну спадщину в сучасних українських підручниках з історії

*У статті проаналізовано, на підставі якої інформації про пам'ятки архітектури та монументального мистецтва XIX ст. формуються уявлення про національну історико-культурну спадщину в сучасних українських підручниках з історії.*

**Ключові слова:** Історична освіта, підручники, культурна спадщина, пам'ятки історії, архітектура, монументальні пам'ятки.

Nadiya Honcharenko

### Images of the National Cultural Heritage in the Contemporary Ukrainian Textbooks in History

*In the article the question which information about architecture, monumental art and culture development in the 19th century has influenced on image of national historical and cultural heritage in contemporary Ukrainian history textbooks is answered.*

**Keywords:** Historical Education, Textbook, Cultural Heritage, Historical Objects, Architecture, Monuments.

Надежда Гончаренко

### Представления о национальном культурном наследии в современных украинских учебниках по истории

*В статье проанализировано, на основании какой информации о памятниках архитектуры и монументального искусства XIX века формируются представления о национальном историко-культурном наследии в современных украинских учебниках по истории.*

**Ключевые слова:** Историческое образование, учебники, культурное наследие, памятники истории, архитектура, монументальное искусство.

Історико-культурна спадщина – це матеріальні й духовні надбання попередніх поколінь, накопичені упродовж тривалого історичного часу. Частина спадщини втрачається у ході історичних подій, воєн, природних катаклізмів, інша – та, що її вдається зберегти – формує наше культурне середовище, почуття причетності до певної культури та відповідальності за її збереження для нащадків.

Підручник з історії є одним із джерел відомостей та уявлень про історико-культурну спадщину, а також важливим чинником формування історичної свідомості та національної ідентичності.

Особлива увага науковців, зокрема істориків, та й суспільства в цілому до підручників з історії пов'язана з тим, що вони транслюють історичне знання, яке істотно впливає на світоглядні настанови й цінності молодого людини.

На важливості отримання якомога повнішої інформації про культурну спадщину в молодому віці наголошує Поліна Вербицька: «У процесі пізнання та формування ціннісного ставлення особистості до проблем історико-культурної спадщини вона [молода людина] має змогу отримати стале відчуття приналежності до спільноти, навчається приймати самостійні рішення, здійснювати зважений вибір, прогнозувати розвиток суспільства у майбутньому» [2, с. 5].

Географічне розташування та належність частин сучасної України до різних державних утворень упродовж тривалих історичних періодів спричиняли і міжкультурну взаємодію, і суперництво, і конфлікти між різними спільнотами. Чимало об'єктів історико-культурної спадщини поставали внаслідок цієї взаємодії або суперництва. Через те важливо не просто наводити у підручниках перелік пам'яток архітектури чи монументів, а пояснювати історичний контекст їхньої появи.

Аналізуючи історичну дидактику періоду незалежності, українські історики частково розглядають питання, як у підручниках і навчальних матеріалах висвітлюється розвиток культури, створення і функціонування пам'яток історико-культурної спадщини [1; 3; 4]. Актуалізації пам'яток культурної спадщини у сучасному культурному контексті, з особливою увагою до міжкультурної взаємодії, присвячено навчальний посібник «Спільна історія. Діалог культур» [9].

Як зазначив український історик і пам'яткознавець Сергій Кот: «Створені суспільством елементи матеріальної і духовної культури існують об'єктивно як частина природного і штучного середовища щодо кожного нового людського покоління. Їх характеристики або ціннісні властивості визначаються винятково в процесі пізнання» [5, с. 44].

Тож варто з'ясувати: на підставі якої інформації про національну історико-культурну спадщину, наявної у навчальних матеріалах, в сучасного школяра формуються уявлення про розвиток культури, зокрема – про пам'ятки архітектури та монументального мистецтва XIX ст.

У статті зосереджено увагу на підручниках для 9 класу, що висвітлюють історію XIX ст. – періоду формування модерних національних культур та ідентичностей. Аналізуватимуться розділи під назвами «культура України» або «українська культура» зі шкільних підручників, посібників, опорних конспектів та інтерактивних уроків 2005–2010 років видання. Тут йтиметься лише про нерухому частину історико-культурної спадщини, що формує символічний простір і середовище нашого повсякдення: архітектурні та монументальні пам'ятки. Тож яку інформацію про нерухому культурну спадщину пропонує сучасна шкільна історична освіта? Що потрапляє у підручковий канон? Як у підручниках представлено спадщину, створену внаслідок домінування імперських культур?

У популярному підручнику Ф. Г. Турченка і В. М. Мороко [11], на висвітлення теми «Українська культура в першій половині XIX ст.» відводиться 13 сторінок (с. 105–118), разом із ілюстраціями, запитаннями, завданнями, словниками, датами для запам'ятовування і цитатами з документів. Текст складається із двох параграфів: 18. «Освіта і наука в першій половині XIX ст. Нова українська література» та 19 «Розвиток українського мистецтва».

Між параграфами є узагальнення: «Розвиток культури в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. відбувався в суперечливих умовах [...] Український народ знайшов у собі сили, щоб протистояти імперській асиміляторській політиці. Він висунув із свого середовища талановитих учених, які працювали в різноманітних галузях науки і мистецтва» [11, с. 109].

Однак творчі здобутки у параграфі про мистецтво описані досить лаконічно: сторінка – про театр, півсторінки – про фольклор і кобзарів, трохи більше сторінки – про архітектуру (включно із двома ілюстраціями: парк «Софіївка» та палац Галагана). Текст цього розділу ніби підважує попередній висновок про сили народу протистояти імперській політиці, принаймні, в архітектурі.

Автори пишуть: «Помітно змінювався зовнішній вигляд міст: споруджувалися монументальні кам'яні будинки державних установ, навчальних закладів, церкви, палаци» [11, с. 114]. У тексті йдеться про архітекторів Меленського, котрий працював у Києві понад 30 років, і Беретті. Однак автори не зазначають, що створені ними пам'ятки – «перший в місті театр» (доречно назвати, будівля якого театру була першою в місті) і «будинки університету та Інституту шляхетних дівчат» – були елементами формування загальноімперського символічного простору. А вже будівництво й діяльність державних освітніх, культурних та адміністративних установ могло відбуватися за дозволу (і фінансування) держави, якої української народ тоді не мав. І в царині архітектури й монументалізму домінували впроваджені панівною культурою стилістичні напрямки.

Надзвичайно лаконічно (двома реченнями) представлено багату спадщину архітектури й містобудування Галичини і Західної України в цілому: «На західноукраїнських землях визначними архітектурними спорудами виділявся насамперед Львів. У першій половині XIX ст. місто прикрасили будинки Інституту Оссолінських, ратуша на площі Ринок з високою баштою і годинником, будинок театру» [11, с. 115]. Тут не названо ані творців пам'яток, ані дат, не визначено навіть належності будівлі до певного театру.

О. Струкевич у своєму підручнику [10] розкриває тему «Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – початку XIX ст.» у трьох параграфах. Пояснюючи у вступі особливості розвитку культури в цей період, автор зазначає: «Розвиток української культури гальмувався також активним тиском російських та австрійських імперських властей. Вони заохочували всіляких пристосуванців, створювали сприятливі умови для відступників від національних інтересів...» [10, с. 128].

Пам'ятки нерухомої історико-культурної спадщини описані у параграфі під назвою «архітектура, образотворче мистецтво, музика і народний побут».

На відміну від інших авторів, О. Струкевич подає характеристику стилів: «Протягом першої половини XIX ст. архітектурний стиль бароко витіснявся класицизмом. На зміну пишності, перевантаженості декоративними елементами прийшов стриманий, скупий на прикраси стиль класицизму. Ознаками нової архітектури були імпозантність та офіційна сухість. Зовнішня стриманість поєднувалася з внутрішньою зручністю, високими стелями, гарною вентиляцією, багатим освітленням» [10, с. 141], і не лише пояснює терміни, а й уміщує ілюстративні матеріали.

Утім, негативно оцінюючи тиск імперій на розвиток української культури, у якості прикладів автор наводить ті самі елементи імперського символічного простору: серед прикладів класицизму – дзвіниця Успенського собору в Харкові «на честь перемоги над Наполеоном», серед ансамблів – ансамбль Круглої площі в Полтаві [10, с. 142], не проблематизуючи їхньої символічної ролі в офіційній російській ідеології.

Досить розлогий (понад 3 сторінки) і добре ілюстрований текст про архітектуру, містить інформацію по численні

пам'ятки історико-культурної спадщини на українських землях, що були у складі Російської імперії. Натомість під-австрійським землям присвячено чотири стислі речення: «На західноукраїнських землях центром розвитку архітектури залишався Львів. Протягом першої половини XIX ст. нову величну триповерхову споруду, збудовану за проектом архітектора Ф. Штадлера, отримав найстаріший в Україні Львівський університет. У стилі класицизму було збудовано приміщення Інституту Оссолінських, ратуші на площі Ринок, міський театр. Споруди у цьому стилі були зведені також у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях» [10, с. 144]. Оповідуючи про скульптуру, автор зазначає: «У зв'язку з поширенням історичного світосприйняття розвивалася монументальна скульптура. Витвори цього жанру увічнювали історичні події, військові перемоги, видатних діячів. Володимирську гірку в 1853 році прикрасив бронзовий пам'ятник князю Київської Русі Володимирі» [10, с. 145], але не вказує на важливу деталь – «символічне привласнення» Володимира, Хрещення й усієї руської спадщини офіційною російською ідеологією.

А приклад видатного скульптора: «Значний внесок у розвиток російської та української скульптури зробив Іван Мартос – уродженець м. Ічні, що на Чернігівщині, виходець із козацької сім'ї, ректор Петербурзької академії мистецтв із 1814 року» [10, с. 146], за бажання, можна віднести до «пристосуванців», про яких йшлося вище.

Оповідуючи про архітектуру другої половини XIX ст., автор пояснює поняття «еклектики»: «Усе частіше архітектори зверталися до еклектики – навмисного змішування в одній споруді ознак різних стилів і архітектурних епох» [10, с. 267], описує багато знаменитих споруд (театрів, адміністративних будівель, навчальних закладів), згадує імена архітекторів (В. Городецького, В. Шретера, З. Горголевського, Ю. Гохбергера, О. Бекетова), але не пояснює, що ці пам'ятки постали як елементи міського простору, сформованого панівними імперськими культурами.

Автори О. Реєнт та О. Малій у своєму підручнику [7] тему «Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» висвітлюють у трьох параграфах, в одному з яких йдеться про архітектуру і мистецтво. Тут теж зазначено, що «архітектори й інженери діставали численні замовлення від приватних осіб та державних органів на зведення палаців, навчальних закладів, державних установ, пам'ятників» [7, с. 122]. Автори називають знамениті київські споруди архітекторів Меленського і Беретті, супроводжуючи текст зображеннями цих пам'яток, згадують і про дзвіницю у Харкові «на честь перемоги у війні 1812 року», і про те, що: «уяву сучасників вражають декоративно-пейзажні парки «Олександрія» в Білій Церкві та «Софіївка» в Умані» [7, с. 124]. Додаткову інформацію містить підпис під ілюстрацією «Софіївка. Маєток графів Потоцьких. Сучасне фото». Це єдиний випадок з усіх оглянутих підручників, де вказано замовника пам'ятки.

Архітектурі західноукраїнських земель присвячено лише два речення: «Архітектурною окрасою Львова стали «Оссолінеум» (архітектор П. Небіле), ратуша на площі Ринок, будинок театру. У стилі класицизму зведено ряд споруд у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях» [7, с. 125]. Якого театру будинок і які риси притаманні класицизму автори не пояснюють.

Фрагмент тексту про монументальну скульптуру теж невеликий. Після вступного речення «монументальна скульптура увічнює історичні події, військові перемоги та видатних діячів», описано, які події увічнено монументами: «1809 р. на Контрактовій площі Києва встановлено

композицію «Самсон, який роздирає пашу лева» (автор невідомий), що символізувала перемогу Росії над шведами у Полтавській битві 1709 року. До 100-річчя цієї події в Полтаві споруджено монумент Слави у стилі класицизму [7, с. 125]. Тож у переліку здобутків української культури, без пояснень контексту, фігурують пам'ятки, що прославляють перемоги іншої держави.

У розділі «Культура України першої половини XIX століття» Т. В. Михайліва [6] «кобзарів, музику, театр, архітектуру, живопис, скульптуру» об'єднано у рамках одного уроку. Тут є «Основні дати», куди потрапило і безособове «1796–1805 – створення парку “Софіївка” в Умані» [6, с. 48].

Описуючи «Розвиток архітектури в I пол. XIX ст.», після інформації про київські пам'ятки цього періоду, із зазначенням архітекторів і дат спорудження, прикладів пам'яток в інших містах України (Одесі), згадки про дзвіницю Успенського собору в Харкові на честь перемоги російської зброї у 1812 році, двома стислими реченнями автор описує і ландшафтні парки, і львівські пам'ятки: «Уяву сучасників вражають декоративно-пейзажні парки “Олександрія” у Білій Церкві та “Софіївка” в Умані. Архітектурною окрасою Львова стали “Оссолінеум” (архітектор П. Небіле), ратуша на площі Ринок, будинок театру» [6, с. 51]. Однак, хто був замовником цих прекрасних парків автор не згадує, як і не вказує будівничих Львівського театру, не конкретизуючи, якого саме.

Дискурс боротьби української культури за незалежність знову поєднався із стереотипними уявленнями про успіхи російської держави у розповіді про скульптуру: «Монументальна скульптура увічнює історичні події, військові перемоги та видатних діячів. Так, у Полтаві до 100-річчя перемоги в Росії над шведами у 1709 р. було споруджено монумент Слави у стилі класицизму» [6, с. 51].

У навчальному посібнику Г. Середницької [8], розкриття теми «Українська культура в першій половині XIX ст.» уміщено у двох параграфах. У параграфі «архітектура» наводиться перелік «найбільш відомих споруд, збудованих в стилі класицизму» в кількох найбільших містах (Києві, Одесі, Харкові, Львові), до якого, серед інших, увійшли оперний театр в Одесі, будинок Київського університету. Архітекторів цих будівель названо, а роки спорудження – ні. До цього переліку також потрапила дзвіниця Успенського собору в Харкові, вказано її автора (архітектор Є. Васильєв) і рік спорудження (1833). Авторка відзначає, що дзвіниця зведена «на честь перемоги над Наполеоном у 1812 році» [8, с. 124], не проблематизуючи символічного прославляння російської зброї. Аналогічна ситуація із переліком монументальних пам'яток у параграфі «скульптура»:

«1. У Полтаві була зведена десятиметрова колона до сторіччя перемоги Петра I у Полтавській битві (за проектом Ф. Щедріна).

2. В Києві споруджено пам'ятник князю Володимирі (за проектом В. Демут-Малиновського)...» [8, с. 125].

Прикметно, що перелік пам'яток, які належать до неросійської спадщини, не містить ні авторів, ні років спорудження: «Невідомі народні майстри створили перлини архітектури:

а) парк «Олександрія» в м. Біла Церква;

б) парк «Софіївка» в м. Умані;

У м. Львові в першій половині XIX ст. було збудовано:

– будинок інституту Оссолінських;

– ратушу;

– будинок театру та ін.» [8, с. 124–125].

Підсумовуючи оглянутий матеріал, доходимо наступних висновків:

Обсяги текстів, в яких розповідається про історико-культурну спадщину, зокрема про пам'ятки архітектури й монументального мистецтва дуже малі. Їх вміщено у рамках теми «українська культура», що на неї виділяється не надто багато місця в підручнику (порівняно з війнами або політичними перипетіями). Але навіть у межах цієї теми висвітлення літератури, театрального і музичного мистецтва є значно глибшим, повнішим і ціліснішим. Натомість пам'ятки нерухомої культурної спадщини представлені дуже поверхово. Автори практично не описують стилістичні особливості, притаманні архітектурі підросійських та підавстрійських теренів цього періоду, і не пояснюють символічного значення монументів, що споруджувалися за ініціативи або дозволу влади. Адміністративні споруди, навчальні заклади, театри, замовником яких часто була держава, або приватні особи, які декларували свою належність до іншої культури, і які нині є частиною національної культурної спадщини, важко назвати набутком сучасної української культури. Ці моменти потребують детальнішого висвітлення і пояснення у текстах підручників.

Наголошування на труднощах розвитку української культури у рамках імперій вступає у суперечність із приписуванням українській культурі здобутків (пам'яток нерухомої спадщини), створення яких залежало від втілення імперської культурної та освітньої політики. Як здобутки українського монументалізму наведено приклади пам'ятників, що формували простір міст, підпорядкований російській імперській ідеології. Такі пам'ятки культурної спадщини потребують пояснення контексту, як символи втілення офіційної культурної політики.

Сучасні шкільні підручники й посібники пропонують здебільшого поверхову й не надто різноманітну інформацію про пам'ятки архітектури і монументального мистецтва, створені упродовж XIX ст. внаслідок домінування імперських культур. У своєрідний підручковий канон входить невеликий перелік пам'яток, без пояснення історичного контексту спорудження та їхнього символічного значення, що може створювати неглибокі уявлення про культурну спадщину цього періоду.

1. *Баханов К.* Сучасний шкільний підручник з історії / К. Баханов. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 128 с. 2. *Вербицька П.* Роль культурної спадщини у розвитку діалогу, порозуміння та громадянської відповідальності в українському суспільстві / П. Вербицька // Тези II-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина в демократичному суспільстві: сприяння діалогу, примиренню та відповідальності» – Львів, 2015. – С. 3–6. 3. *Гирич І.* Від глухого кута етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого» / І. Гирич. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 48–63. 4. *Гирич І.* Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта / І. Гирич // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала – К.: ІПІЕНД, 2013. – 600 с. – С. 326–391. 5. *Кот С.* Критерії визначення пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика – К., 2007. – С. 42–64. 6. *Михайлів Т.* Культура України першої половини XIX століття / Т. Михайлів // Інтерактивні уроки з історії України. 9 клас. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 112 с. – С. 42–51. 7. *Реєнт О., Малій О.* Історія України. Підручник для 9 класу загальноосв. навч. закл. / О. Реєнт, О. Малій – К.: «Генеза», 2009. – 240 с. 8. *Середницька Г.* Історія України: 9 клас. Опорні конспекти / Г. Середницька – К.: «А. С. К.», 2005. – 256 с. 9. *Спільна історія. Діалог культур.* Навчальний посібник – Львів, ЗУКЦ, 2013. – 256 с. 10. *Струкевич О.* Історія України. Підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. Струкевич – К.: «Грамота», 2009. – 288 с. 11. *Турченко Ф., Мороко В.* Історія України. Друга половина XVIII – початок XX століття. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх закладів / Ф. Турченко, В. Мороко – К.: «Генеза», 2007. – 352 с.